

Een profeet uit het Oosten Spiritualist Hendrik Niclaes en de Nederlandse liedcultuur

Martine de Bruin

In de zestiende eeuw, met al haar verstrekkende vernieuwingen op het gebied van de godsdienst, zijn er in de Nederlanden vele geestelijke stromingen bijgekomen, elk met hun eigen liedrepertoire. Heel wat van die stromingen bestaan nog steeds in de eenentwintigste eeuw en ook veel van hun liederen hebben in een of andere vorm de eeuwen overleefd, zoals calvinistische psalmen en lutherse gezangen. Maar er zijn ook religieuze groepen die het niet of alleen in zeer klein verband hebben gehaald, en evenzo hun liederen. Ik noem hier de spiritualisten met drie van hun voormannen die in Nederland actief zijn geweest: David Joris (1501-1556), Hendrik Niclaes (1502-1580) en Hendrik Jansen van Barrefelt (ook genoemd Hiël, ca. 1530-ca. 1594?). Alle drie gingen zij ervan uit dat de mens wedergeboren moest worden tot een geestelijk mens, vanuit de natuurlijke mens die hij al was. De drie verschilden echter onderling van mening over de manier waarop dat zou moeten gebeuren. Bij Joris en Barrefelt was het een langzaam proces. Joris liet de mens God in zichzelf zoeken en Barrefelt stelde dat de mens zichzelf moest leren kennen om zo het goddelijke te herkennen. Niclaes

Portret van Hendrik Niclaes. Gravure van Christoffel van Sichem in Beschrijvinge ende Afbeeldinge der voornaemste Hooft Ketteren, Amsterdam: Christoffel van Sichem, 1608.

had een snellere en gemakkelijker methode: hij achtte de wedergeboorte mogelijk als de gelovige zich aansloot bij Hendrik Niclaes zelf. Als de gelovige Niclaes gehoorzaam was, kwam hij in aanraking met God en werd hij vanzelf *vergodet*. Op grond hiervan zouden we Niclaes nu waarschijnlijk een sekteleider noemen.

Hiermee was Niclaes een opmerkelijk geestelijk leider in de zestiende-eeuwse Nederlanden en ook daarbuiten. Niclaes was afkomstig uit Westfalen en schreef zijn liederen in een bijzondere taalvariant, die we niet zonder meer Nederlands kunnen noemen. Men kan zich dan ook afvragen of de liederen die hij schreef thuishoren in een *Repertorium van het Nederlandse lied tot 1600*. De vraag is eigenlijk tot welke traditie we Niclaes' liederen moeten rekenen.

Hendrik Niclaes

Hendrik Niclaes werd in 1502 geboren in Munster en ontwikkelde zich tot een succesvol koopman. Hij kwam al jong in aanraking met het lutheranisme en werd daarom ook vervolgd. In 1530 vestigde hij zich in Amsterdam. Tien jaar later kreeg hij een visioen waarin hem werd opgedragen het Rijk der Liefde te verkondigen. Hiermee brak voor Niclaes de derde periode in de heilsgeschiedenis aan. De eerste periode, na de zondeval, was de tijd van de wet geweest. De komst van Jezus Christus luidde de tijd van het geloof in. Omdat er slechts weinig mensen werkelijk in Christus geloofden, zou er een tweede zondeval hebben plaatsgehad. Deze werd met de komst van de profeet Niclaes ingewisseld voor de tijd van de liefde en de verwachting van het eeuwige rijk van de vrede. Dit rijk was niet voor iedereen weggelegd: eenieder die Niclaes niet volgde, zou verdoemd worden. Niclaes verhuisde met zijn gezin naar Emden en begon daar zijn Huis der Liefde op te bouwen. Hierbij maakte hij gebruik van zijn commerciële netwerk en benutte hij zijn handelsreizen tevens als zendingsreizen. Later vestigde hij zich in Kampen en in Rotterdam. In 1565 kreeg hij opnieuw een visioen. Hierin werd hem opgedragen te vertrekken naar het 'vredesland', de stad Keulen. Dat deed hij en hij bleef daar tot aan zijn dood in 1580.¹

Gedurende de veertig jaar na zijn eerste visioen had Niclaes een uitgebreid netwerk opgebouwd, zowel in de Nederlanden als in onder meer Duitsland, Frankrijk en Groot-Brittannië. Van belang is dat er binnen zijn groep weinig aandacht bestond voor ceremonieën. Het was voor de aanhangers mogelijk om de rooms-katholieke kerk te blijven frequenteren met inachtneming van alle bijbehorende sacramenten. Toch werd het Huis der Liefde wel degelijk als ketterij beschouwd. Niclaes werd bijvoorbeeld nog vermeld in een boek over aartsketteren uit het begin van de zeventiende eeuw, naast bekendere namen als Johannes Hus, Jan van Leiden en Mohammed.²

Binnen het Huis der Liefde gold een strenge hiërarchie en werd er een zwaar geldelijk beroep op de gelovigen gedaan. Velen van hen konden zich echter zo'n kostbare religie wel veroorloven. Het is opvallend hoeveel bekende namen onder Niclaes' volgelingen te vinden zijn, zoals die van de drukker Plantijn, de cartograaf Ortelius

en de dichters Jan van der Noot en Lucas d'Heere. Het Huis der Liefde was kennelijk een elitair gezelschap. Maar onder hen bevond zich ook de bovengenoemde Hendrik Jansen van Barrefelt, wever van beroep. Deze zou later leider worden van een afsplitsing van het Huis der Liefde.

Niclaes communiceerde met zijn leden door middel van brieven en geschriften, in handgeschreven kopieën of in gedrukte vorm. Een van de vroege drukkers van Niclaes' werk was de Deventenaar Dirk van de Borne. Deze had eerder suspect drukwerk afgeleverd, maar ontkwam aan vervolging, omdat de rechtbank het argument accepteerde dat hij de inhoud van het door hem gedrukte werk niet kon bevatten. Bekender is de drukker van het belangrijkste geschrift van Niclaes: Christoffel Plantijn. In 1556-1557 drukte hij in Antwerpen het boek *Den Spiegel der gerechtigheid*, een buitengewoon kostbaar boek. Naast deze verzameling visioenen publiceerde Niclaes diverse werken voor zijn volgelingen, zoals een evangelie, een catechismus, spreuken, diverse 'vermaningen' en verhandelingen, de al genoemde brievenboeken, een spel van sinne, onberijmde psalmen, refreinen en liederen. Voor een overzicht van Niclaes' bundels waarin liederen voorkomen, zie bijlage 2.

Nederlandse liederen?

In het hoofdwerk van Niclaes en in zijn andere vroege publicaties vallen twee dingen op. Ten eerste het lettertype, een zogenaamde Schwabacher, die erg Duits aandoet. Dit geldt opmerkelijk genoeg ook voor de versies die bij de Franstalige Plantijn zijn verschenen. Paul Valkema Blouw, die hier in 1984 een publicatie aan wijdde, kwam met een verklaring die goed past bij de handelsactiviteiten van Niclaes.³ De meeste volgelingen van Niclaes waren te vinden in het noordoosten van de Nederlanden en de aangrenzende gebieden, grosso modo het Hanzegebied. Deze potentiële lezers waren gewend aan de Schwabacher. Overigens is dit geen nieuw gegeven. Zowel de eerste publicaties van Menno Simons als die van David Joris verschenen ook doelgroepsgericht in dit lettertype.

Ten tweede valt de door Niclaes gebezigde taal op. Deze lijkt zowel op Oost-Nederlands als op Nederduits, maar het is moeilijk te bepalen om welke variant het gaat. Dit probleem speelt vooral bij de dichtwerken. Als voorbeeld de eerste strofe van het negentiende lied uit Niclaes' *Cantica H.N. Lieder offte gesangen* (1573):

Gods licht wil nicht vorborgen zijn
Went idt geit nu upp klaer und fijn
Und vorlucht se al van binnen
Die Gods Liefte nu beminnen, nu beminnen.

Zo te zien hebben we bij Niclaes' poëtische teksten van doen met een soort literaire mengtaal. Daarmee bevinden we ons aan de uiterste rand van het *Repertorium van*

het Nederlandse lied tot 1600, dat zich immers beperkt tot de Nederlandse taal. Bij de vraag of de liederen van Niclaes een plaats moesten krijgen in het *Repertorium* heb ik gezocht naar alternatieve criteria, omdat de taal te weinig houvast bood. De plaats van uitgave bleek evenmin een zinvol criterium. Niclaes' liederen werden namelijk met minimale variatie zowel in Nederlandstalig als in Duitstalig gebied gedrukt, namelijk in Deventer, Antwerpen en Keulen.

Een derde mogelijkheid was te kijken naar de literaire en muzikale tradities waarin Niclaes werkte. De taalkundige Gilbert de Smet kwam in 1976 met een theorie die ik hier sterk vereenvoudigd weergeef.⁴ Had Niclaes met een eerder werk, een spel van sinne, al laten zien schatplichtig te zijn aan de Nederlandse rederijkers, dit blijkt eens te meer uit zijn latere dichtwerk en dan vooral uit de titels en dichtvormen – vooral rondelen, refreinen en liederen. Deze connectie met de rederijkerij is niet zo verwonderlijk, als we bedenken dat Niclaes van 1530 tot 1540 in Amsterdam woonachtig was en veel contact had met Nederlandstalige schrijvers. Onder hen bevonden zich de al genoemde Lucas d'Heere en Jan van der Noot, maar ook Dirk Volkertsz. Coornhert was een goede bekende van Niclaes. Deze gegevens lijken erop te wijzen dat Niclaes in een Nederlandstalige literaire traditie werkte.⁵ Daarbij werd zijn werk vaak verzorgd door Nederlandse volgelingen, die waarschijnlijk enige invloed hadden op de uiteindelijke teksten, inclusief de kleuring van de taal. Na Plantijn drukte bijvoorbeeld Augustijn van Hasselt te Kampen voor hem.

De contrafactuur

In het verlengde van de literaire traditie kan er gekeken worden naar het liedcircuit waarin Niclaes zich begaf. De dichtvormen kan hij hebben afgekeken van de Nederlandse rederijkers, maar hoe zit het met de melodieën? Zoals alle dichters van zijn tijd maakte Niclaes gebruik van de contrafactuur: hij schreef nieuwe teksten op bestaande melodieën. Heeft Niclaes ingespeeld op het repertoire van in de Nederlanden bekende zangwijzen, of viel hij terug op hem van huis uit bekende melodieën? Is het mogelijk om aan de hand van de teksten, wijsaanduidingen en contrafactrelaties te bepalen bij welk liedrepertoire Niclaes aanhaakte?

Niclaes' liederen verschenen vooral in zijn eigen liedbundels, waarin hij zijn leer behandelt. In het zojuist geciteerde 'Gods licht wil nicht vorborgen zijn' roept Niclaes bijvoorbeeld de mensen op naar zijn Huis der Liefde te komen (volledige tekst in bijlage 1):

Daerum vorsammelt nu alle saen
Wilt to dem Huse der Lieften gaen
Went daer inne werde gij vorlicht
Menn nummermehr daer buten nicht, daer buten nicht.
(*Cantica*, lied 19, strofe 3)

Om bovenstaande vragen te beantwoorden heb ik vooral gekeken naar de eerste grote zangbundel, de *Cantica H.N. Lieder offte gesange*, in 1573 gedrukt te Keulen. Sommige van de 28 liederen in deze bundel komen al voor in eerdere werken als Niclaes' *Psalmen vnde Ledern* (Antwerpen: Plantijn 1565-1566) of zijn later herdrukt.

Er zijn drie manieren om te herkennen welke melodieën of bronteksten (de liedteksten die als voorbeeld hebben gediend) Niclaes heeft gebruikt. Ten eerste geeft hij vaak zelf een wijsaanduiding. Deze staan in het liedboek uit 1573 niet zoals gebruikelijk bij het lied zelf, maar in een aparte index. In de latere drukken zijn ze wel bij de liederen gevoegd. Ten tweede hergebruikte Niclaes regelmatig de eerste regel(s) van zijn brontekst, een systeem dat initiële ontlening wordt genoemd.⁶ Van het wereldlijke voorbeeld 'Den dach en wil niet verborgen zijn' (bekend uit het *Antwerps Liedboek* van 1544, lied 19) maakte hij bijvoorbeeld het boven geciteerde 'Gods Licht wil nicht vorborgen zyn'.⁷ Maar soms is het iets moeilijker te zien. Aan het lied

O lustelike mey ghi zijt nu in saisoene
Schoon ende groene
(*Antwerps Liedboek*, lied 28)

ontleende Niclaes alleen de aanroep en de rijmwoorden, zij het in omgekeerde volgorde:

O gy Geweldigere die nu staet groene
In juw saisoene
(*Cantica*, lied 24)

Hoe klein deze overeenkomst misschien ook lijkt, de combinatie van de rijmwoorden en het strofeschema is zo bijzonder dat we de wijsaanduiding hier niet eens nodig hebben. Ten slotte kan gekeken worden of het strofeschema van een lied verraadt welke tekst of melodie eraan ten grondslag heeft gelegen, via de zogenoemde strofische heuristiek. Van deze drie methoden levert de wijsaanduiding overigens het meeste resultaat.

Bij beide voorbeelden verwijst Niclaes naar een liedje dat we kennen uit het *Antwerps Liedboek*. Dit blijkt bij meer dan de helft van de liederen uit de *Cantica* het geval. Op zich is dit al een belangrijke aanwijzing voor een sterke relatie met de Nederlandse liedcultuur, maar we kunnen deze nog verder preciseren. Van de 22 wijsaanduidingen die Niclaes opgeeft, vinden we er maar liefst 20 terug in de *Souterliedekens* van 1540, de vroegste Nederlandse psalmberijming, geschreven op wereldlijke wijzen. Dat kan geen toeval zijn. Bovendien komen de wijsaanduidingen van Niclaes vaak vrijwel letterlijk overeen met die in de *Souterliedekens*, aanmerkelijk vaker dan met beginregels uit het *Antwerps Liedboek*.

Ik geef enkele voorbeelden. Soms gaat het om kleine verschillen. Zo komt

Niclaes' wijsopgave 'Kumpt vorth kumpt vorth ane vordrach' bij het zevende lied uit de *Cantica* overeen met zowel een beginregel van het *Antwerps Liedboek* als een wijsaanduiding in de *Souterliedekens*. Maar waar Souterliedeken 123 heeft 'Comt voort coemt voort sonder verdrach, mijn alderlief', vinden we in het *Antwerps Liedboek* bij lied 14 de beginregel 'Confoort confoort sonder verdrach, / Mijn liefste boel verborghen'. 'Confoort' is een kennelijke verbastering van 'Comt voort'. Niclaes zal dus eerder aan de *Souterliedekens* dan aan het *Antwerps Liedboek* hebben ontleend. Dit wordt bevestigd door de strofevorm van de betreffende liederen. Deze is bij Niclaes en de *Souterliedekens* identiek, namelijk 4A 3b 4A 2A 3b, terwijl in het *Antwerps Liedboek* de vierde regel, de 2A, ontbreekt. Nu is dit vers een herhaling van een gedeelte van de voorgaande regel en dat is geen wezenlijk verschil in strofevorm: er is geen belemmering om alle drie de teksten op dezelfde melodie te zingen. De formele overeenkomst is dus geen hard bewijs, maar wel een extra aanwijzing voor het verband tussen *Souterliedekens* en Niclaes.

Niet alle relaties hoeven op een dergelijk subtiele wijze benaderd te worden. Sommige verbanden zijn zonneklaar. Zo geeft Niclaes voor het vijfde lied in de *Cantica*, 'O Godt ick moth to dy roepen seer' (*Repertorium* T5287), als wijsaanduiding 'Vrouw Venus gy zyt so schonen wyf' op. Dit herkennen we probleemloos in de wijsopgave van het 115de Souterliedeken: 'Vrou Venus ghi sijt so schoonen wijf, ghi staet in minen sinne'. Verder komt deze wijs niet voor en we kennen ook geen lied dat zo begint.⁸ Bij lied 10 uit de *Cantica* is iets dergelijks aan de hand. 'In juwen Godt nu jubileert, / Loven wilt Em, O Israel' (*Repertorium* T3913), wordt gezongen op de wijs van 'Loverkens dat zynt Loverkens'. Deze wijsaanduiding komt ook voor in de *Souterliedekens* (nr. 145, 'Loven so wilt mijn siel den Heer, / Loven wilt hem en dancbaer zijn') en verder alleen nog bij het 64ste lied in Jan Fruytiers liedbundel *Ecclesiasticus* (Antwerpen 1565), waar eerst het betreffende Souterliedeken wordt genoemd.⁹ Alhoewel het denkbaar is dat Niclaes Fruytiers' liedboek heeft gekend, zal hij toch hebben verwezen naar het Souterliedeken. Hij hergebruikt namelijk het begin van de tweede regel daarvan: 'Loven wilt hem en dancbaer zijn' wordt bij hem 'Loven wilt Em, O Israel'.

Zo zijn er meerdere voorbeelden te noemen. Het blijkt dus niet alleen mogelijk om Niclaes' afhankelijkheid van het Nederlandse liedrepertoire vast te stellen, maar ook dat hij bij de meeste van zijn liederen de *Souterliedekens* heeft nagevolgd. Er lag bij wijze van spreken een exemplaar op zijn schrijftafel.¹⁰

Overige melodieën

Van zeven liederen hebben we de melodie niet kunnen traceren in het *Antwerps Liedboek* of de *Souterliedekens*, maar ook daaronder kunnen we bevestigingen van de Nederlandse connectie vinden. Van de twee resterende liederen met een wijsaanduiding heeft er één de wijs 'Tant que vivray' (lied 6). Op deze Franse melodie zijn

talrijke Nederlandse teksten gezongen, waarvan de oudste werd overgeleverd in het *Devoot ende profitelijck boecxken* van 1539. Lied 23 moet worden gezongen op de melodie van 'Het voer een sloopken ten haring'. Dit lied kennen we niet, althans niet de tekst. Als wijsaanduiding is het niet bekend van vóór Niclaes' bundel, maar het lijkt op 'Het voer een man te houten', dat als wijsaanduiding bij een lied met gelijke strofevorm voorkomt in het *Devoot ende profitelijck boecxken*. De wijsaanduiding 'Het voer een sloopken ten haring' komt wel voor in een jongere bron: de bovengenoemde Hendrik Jansen Barrefelt gebruikte deze in zijn *Geestelike Lieder*.¹¹ Bij zo'n zeldzame melodieverwijzing moet er haast wel sprake zijn van ontlening.

Dit is niet de enige keer dat er een rechtstreeks verband is tussen de liederen van de verschillende spiritualistische voormannen. Een ander lied van Niclaes zonder parallel in de *Souterliedekens* is 'Wy hebben ein stercke Stat, loopt rat' (lied 11), voor het eerst gepubliceerd in 1566. Als wijsaanduiding vermeldt het register 'zoals het begint', hetgeen ons niet verder helpt. Ook de beginregel en rijmwoorden lijken geen parallel te hebben. Het laatste redmiddel, de strofevorm, levert echter wel iets op. Het lied blijkt een strofische parallel van een liedje van die andere spiritualist, David Joris: 'Al voor des werelts grond, Ick stond', te vinden in Joris' *Geestelijck Liedt-Boecxken*, overgeleverd in drukken van circa 1576 of later, maar waarschijnlijk al in de jaren dertig geschreven. De strofe is voldoende karakteristiek om een verband te kunnen aannemen.¹²

Ook lied 16 wordt 'zoals het begint' gezongen. Hier levert de beginregel in samenhang met de strofevorm een verwijzing op naar Niclaes' literaire circuit: de rederijkers. Zijn 'Vorhochte, in docht, / Du lieflicke Jocht' vertoont sterke gelijkens met 'Verhuecht in duecht, Ghy Retrozynse juecht, / In conste vermaert' (voor het eerst overgeleverd in het *Aemstelredams, Amoreus lietboeck* uit 1589, lied 117). De rijmen zijn gekunsteld en de tekst bevat verwijzingen naar zinspreuken van diverse rederijkerskamers. Weliswaar is het Amsterdamse liedboek van later datum dan Niclaes' boek, maar het betreffende bronlied moet ouder zijn. Het moet op zijn laatst van 1566 dateren, het jaar waarin Niclaes' lied voor het eerst verscheen. Dat stemt overeen met eerdere vermoedens dat 'Verhuecht in duecht' een Leidse bijdrage is aan een rederijkersfeest dat in 1548 in Dordrecht is gehouden.¹³

Van de resterende drie liederen zonder wijsaanduiding is geen parallel te vinden met ander contemporair liedmateriaal.

Ten slotte

Alles bij elkaar is er voldoende grond aanwezig gebleken om Niclaes een plaatsje te gunnen in het *Repertorium van het Nederlandse lied tot 1600*. Dat Niclaes aanhaakte bij de Nederlandse liedcultuur wil overigens niet zeggen dat hij daar een belangrijke rol in heeft gespeeld. De liedcircuitmethode kan natuurlijk ook andersom worden toegepast: zijn Niclaes' liedjes in andere bundels verschenen en hebben latere lied-

6. In de Düsternis des düvels heer,
Erren se alle (f), so lancx so meer, f: Jer. 5.c.9.
Die nu Gods Liefte vorachten,
Daer se alle inn vorsmachten: inn vorsmachten.

c
7. Daerüm is Godt de (g) Liefte soet, g: 1. Joan. 4.
Die uns in Liefte nu leven doet,
Oick in alle (h) Eindracht vorheven, h: Eph. 4. Col. 3.b.
In de Lief't ist uns gegeven: uns gegeven.

8. Hyr mit vorfröuwen wy uns in Godt,
Went lief tho hebben is (i) syn Gebodt: i: Deut. 6. Math. 21.d. Joan. 13.15
Oick idt Vorfüllen van Godes Wet,
De gantze Schrift, Christus Geset: Christus Geset.

9. O Princen Godes, groit unde klein,
Vorkündicht dit Licht nu al gemein,
Daer Godt uns mede begavet hefft.
Wal em die nu in Lieften lefft: in Lieften lefft.

Uit: Hendrik Niclaes, *Cantica H.N. Lieder offte gesangen. Dorch H. N. am dach gegeven, unde uppert Nye overseen unde vorbetert, unde met mehr Gesangen vormehret.* [Keulen?]: s.n. 1573, fol. 15r. De u/v/w- en i/j- spelling is genormaliseerd en de door Niclaes gebruikte aanduidingen voor klinkerverandering – een rondje boven lange klinkers en een e-tje of half rondje boven korte klinkers – zijn beide als moderne umlaut weergegeven.

Bijlage 2. In het *Repertorium van het Nederlandse lied tot 1600* opgenomen werken van Hendrik Niclaes, chronologisch geordend

Hendrik Niclaes, *Van dat Geestelicke Landt der belofften.* [Deventer, Theodoricus II Borne, 1553-1555]. Amsterdam UB: OK 65-555 (6). Drukker o.g.v. Valkema Blouw 1984. Bevat 2 liederen.

Hendrik Niclaes, *Psalmen unde Ledern, vorthgebracht dorch H.N. doe em de Heer mith de rude sijner castijdinge antastede.* [Antwerpen, Christoffel Plantijn, 1566-1567?]. Amsterdam UB: 2007 F 53. Drukker o.g.v. Valkema Blouw 1984. Bevat niet-strofische psalmen en 16 liederen.

Hendrik Niclaes, *Cantica H.N. Lieder offte gesangen. Dorch H. N. am dach gegeven, unde uppit Nye overseen unde vorbetert, unde met mehr gesangen vormehret.* [Keulen?], s.n., 1573. Amsterdam UB: OK 65-666:2. Liedboek met 28 liederen.

- Hendrik Niclaes, *Comoedia. Ein Gedicht des Spels van Sinnen, dorch HN. am dach gegeven, unde van Ein uppert nye överseen unde vorbetert*. [Keulen?, Niclaes Bohmbargen?], 1575. Haarlem Stadsbibliotheek: 86 c 15: 1. Toneelstuk met 1 lied.
- Hendrik Niclaes, *Etlicke Klach-liederen HN. Daer-medede he vör Gode klaghet, över de Wedderstrevinge der Minschen, wedder de liefde an se bewesen: unde over de Unbillicheit die Em van sijne Gelieveden wederfaret*. [Keulen?, Niclaes Bohmbargen?], 1575. Haarlem Stadsbibliotheek: 86 c 15:5. Bevat onder meer 10 liederen en een ron-deel.
- Hendrik Niclaes, *De Lieder edder gesangen H.N. For goeder Leve unde Stichtinge, den Hüsgesinne der Lieften, unde en allen die sick daer-thoe wenden*. [Keulen?, Niclaes Bohmbargen?], 1575. Leiden UB: 1497 G 28-1. Bevat 32 liederen.
- Hendrik Niclaes, *Refereinen unde Rondelen edder rymische Spröken. Dorch H.N. am dach gegeven, unde van em uppert nye överseen unde vorbetert. Anno 1575*. [Keulen?, Niclaes Bohmbargen?], 1575. Leiden UB: 1497 G 28-2. Refrein- en rondeelbundel met 1 refrein waarin passages gezongen worden.

Noten

- 1 Zie verder Zijp 1986.
- 2 Zijp 1986, p. 76. Het betreft het werk *Historische beschrijvinge ende affbeeldinge der voorneemste hoofdketteren*. De Duitse en Nederlandse vertaling dateren van 1608.
- 3 Valkema Blouw 1984.
- 4 De Smet 1976.
- 5 Naast de literaire traditie bij de dichtwerken is er volgens De Smet sprake van een theologische traditie bij het proza. Niclaes' werk lijkt niet alleen qua lettertype, maar ook qua inhoud en taal op die van Joris en Barrefelt. Dit proza doet vermoeden dat het om een spiritualistische, theologische schrifttaal gaat.
- 6 Grijp 1991, p. 81 e.v.
- 7 Ook David Joris schreef een lied met deze beginregel (Den Dach mach niet verborgen sijn), maar gezien de sterk verschillende strofevorm heeft Niclaes dat niet voor ogen gehad.
- 8 Wel is er in het zogenaamde Handschrift Meermann (Brussel KB II 2631, ca. 1525) een lied over Heer Danel en Vrouw Venus, met als beginregels 'Her danel ghy sijt soe schoenen man / Ghi staet in minen sinnen'. Dit doet sterk denken aan de wijsaanduiding in de *Souterliedekens*. Een variante versie van dit lied, waarvan het verhaal bekendstaat als de Tannhäuserlegende, komt met een andere beginregel en onder de titel Van Heer Danielken voor in het *Antwerps Liedboek* (lied 160). Zie Van der Poel e.a. 2004, deel 2, p. 362.
- 9 Het is mogelijk dat 'Loverkens dat zynt Loverkens' betrekking heeft op een lied in het *Antwerps Liedboek* (nr. 164, *Wie was die ghene die die looverkens brac*), maar dit is onzeker. Zie Van der Poel e.a. 2004, deel 2, p. 381.
- 10 Over de *Souterliedekens* en hun verspreiding onder de rooms-katholieke en 'ketterse' stromingen, zie Lenselink 1983, Visser 1991 en Grijp 1994.
- 11 De liederen uit deze bron (Amsterdam UB) zijn niet opgenomen in het *Repertorium*. De datering van de druk is onzeker, maar zeker niet zestiende-eeuws. De liederen zullen evenwel voor 1600 zijn geschreven. Barrefelt werd ca. 1530 geboren. Voor de inhoud, zie De Vooyts 1904.
- 12 Een aantal liederen van David Joris is gedateerd; de meeste zijn uit de jaren 1534-1536.
- 13 Vergelijk de bijdrage van Dieuwke van der Poel in deze bundel.
- 14 Niclaes' 'Vorhort, Heer, mijn beklach / Over dees bouse sinnen' (*Repertorium* T6661) is als wijs-

aanduiding gebruikt in *Vijf Geestlicke Liederen*, Leiden: Jan Theunisz 1600, fol. C6v: 'Verhoort Heer mijn gheclach'.

Literatuur

- Bruin, C.C. de, 'Radicaal spiritualisme te Leiden', in: *Rondom het woord* 17 (1975), p. 66-81.
- Fontaine Verwey, H. de la, 'De geschriften van Hendrik Niclaes: prolegomena eener bibliographie', in: *Het Boek* 26 (1940-1942), p. 161-211.
- Grijp, L.P., *Het Nederlandse lied in de Gouden eeuw. Het mechanisme van de contrafactuur*. Amsterdam 1991. Publikaties van het P.J. Meertens-instituut 15.
- Grijp, L.P., 'A different flavour in a psalm-minded setting: Dutch Mennonite hymns from the sixteenth and seventeenth centuries', in: A. Hamilton e.a. (red.) *From martyr to muppy. A historical introduction to cultural assimilation processes of a religious minority in the Netherlands: the Mennonites*. Amsterdam 1994, p. 110-132.
- Lenselink, S.J., *De Nederlandse psalmberijmingen in de 16e eeuw van de souterliedekens tot Datheen met hun voorgangers in Duitsland en Frankrijk*. 2de druk met enige aanvullingen en verbeteringen. Dordrecht 1983.
- Monfils, L., 'Family and friends: Hendrik Niclaes's "Low German" writings, printed in England during the rise of the Quakers', in: *Quaerendo* 32 (2002/1), p. 257-283.
- Poel, D. van der (eindred.), D. Geirnaert, H. Joldersma, J. Oosterman, met reconstructie van de melodieën door L. Grijp, *Het Antwerps Liedboek*. Tiel 2004. 2 delen en 2 cd's. Deltareeks.
- Repertorium van het Nederlandse lied tot 1600/ Repertory of Dutch songs until 1600*, ed. M. de Bruin & J. Oosterman, m.m.v. Clara Strijbosch e.a. Gent/Amsterdam 2001. 2 delen en cd-rom.
- Smet, G.A.R. de, 'Hendrik Niclaes: ein vergessener niederdeutscher Dichter: die Sprache seiner Comoedia und die sogenannte ostniederländische Literatursprache', in: Friedhelm Debus & Joachim Hartig (red.), *Festschrift für Gerhard Cordes zum 65. Geburtstag*. Bd. 2. Sprachwissenschaft. Neumünster 1976, p. 389-402. Ook verschenen in: G.A.R. de Smet & L. de Grauwe (red.), *Kleine deutsche Schriften*. Gent 1991, p. 424-437.
- Valkema Blouw, P., 'Printers to Hendrik Niclaes: Plantin and Augustijn van Hasselt', in: *Quaerendo* 14 (1984), p. 245-276.
- Valkema Blouw, P., 'De Antwerpse jaren van Niclaes Mollijns, 1579-86', in: *De Gulden Passer* 70 (1992), p. 87-115.
- Valkema Blouw, P., 'Was Plantin a member of the Family of Love? Notes on his dealings with Hendrik Niclaes', in: *Quaerendo* 23 (1993), p. 3-23.
- Valkema Blouw, P., *Typographia Batava, 1541-1600: repertorium van boeken gedrukt in Nederland tussen 1541 en 1600. A repertorium of books printed in the Northern*

Netherlands between 1541 and 1600. Nieuwkoop 1998, 2 delen.

Visser, P., 'Litanie van een liturgisch stiefkind: een korte geschiedenis van de psalm bij de doopsgezinden', in: J. de Bruijn & W. Heijting (red.), *Psalmzingen in de Nederlanden: vanaf de zestiende eeuw tot heden*. Kampen 1991, p. 115-148.

Vooy, C.G.N. de, 'Een anabaptisties liedboekje uit de 2de helft der zestiende eeuw', in: *Taal en letteren* 14 (1904), p. 321-325.

Zijp, R.P., 'Spiritualisme in de 16de eeuw, een schets', in: *Ketters en papen onder Filips II: het godsdienstig leven in de tweede helft van de 16de eeuw*. 2de en verb. druk. Den Haag 1986, p. 75-93.